

Анотація

У статті акцентується увага на значущості постаті гетьмана Івана Мазепи для історії українського народу у період національного ренесансу. Найбільший інтерес викликає трактування образу особи гетьмана українським письменником перших десятиліть ХХ ст. Богданом Лепким, який відійшов від усталеної в західноєвропейській літературі традиції зображувати Мазепу як романтичного героя, захопленого переважно своїми любовними історіями. Письменник показує його як державного діяча та людину, котра своє особисте життя зуміла підпорядкувати вищим інтересам.

Ключові слова: гетьман, пенталогія, мазепіана, Богдан Лепкий.

Аннотация

В статье акцентируется внимание на значимости фигуры гетмана Ивана Мазепы для истории украинского народа в период национального ренессанса. Наибольший интерес вызывает трактовка образа гетмана украинским писателем первых десятилетий ХХ в. Богданом Лепким, который отошел от устоявшейся в западноевропейской литературе традиции изображать Мазепу как романтического героя, захваченного преимущественно своими любовными историями. Писатель показывает его как государственного деятеля и человека, который свою личную жизнь сумел подчинить высшим интересам.

Ключевые слова: гетман, пенталогия, мазепиана, Богдан Лепкий.

Summary

The article focuses on the significance of the figure of Ivan Mazepa in the history of Ukrainian people in the period of national renaissance. The greatest interest causes the interpretation of the Hetman person by Bogdan Lepkiy, who departed from an established tradition in Western literature portray Mazepa as a romantic hero, captured mainly their love stories. Writer shows him as a statesman and a man who manages his personal life to subdue the supreme interests.

Keywords: hetman, pentalogie, mazepiana, Bogdan Lepkiy.

УДК 821.161.2“19”–31

Співак І. Е.,
кандидат філологічних наук,
Бердянський державний
педагогічний університет

ПСИХОЛОГІЯ ЗРАДИ В ПОВІСТІ Б. ХАРЧУКА “ПАНКРАЦ І ЮДКА”

Розвиток української воєнної прози 60–80-х років ХХ століття повинен розглядатися в контексті художніх новацій письменників-шістдесятників, з їх пильним інтересом до людини як особистості, до діалектики її душі, до проблеми місця людини в історії, її морального вибору. Змінюється сама концепція війни: тепер вона постає не стільки як вияв героїзму на фронті, скільки як кризова форма буття людини, “як духовний стан, або, ще точніше, як нове знання про людину, чия родова сутність уперше за всю історію зазнала такого жорстокого випробування, як фашизм” [1, 29]. Отже, війна переживається в літературі як онтологічний стан, і це зумовлює іншу стилістичну тональність воєнної прози: лірико-романтичну манеру витісняє психологічно-драматична.

Зміна дискурсу воєнної прози Гр. Тютюнника, В. Близнеця, В. Сьоміна, М. Вінграновського, Є. Гуцала та ін. засвідчує зростання гуманістичного потенціалу

літератури, її морально-філософського наповнення, здатності оголити антилюдяну сутність війни. Інтерпретуючи тему лихоліття, ці автори порушували у своїх творах важливі моральні, психологічні, філософські проблеми: цінність людського життя і необхідність самопожертви, формування героїчного характеру і спадкоємність героїзму, мужність і зрадництво, відповідальність за свої вчинки і життя інших людей, моральний вибір у “межових ситуаціях” і його наслідки. Актуалізація цих значущих питань характерна і для воєнної прози Б. Харчука.

Проблема, яка повсякчас непокоїть письменника, – психологія зради. До Б. Харчука традиція її літературного осмислення була не досить довгою: оповідання О. Довженка “Відступник”, повість Ю. Мушкетика “Біль” та його роман “Жорстоке милосердя”, у російському письменстві – повість В. Распутіна “Живи і пам’ятай”. Б. Харчук послідовно торкається болючої моральної проблеми у повістях “Теплий попіл”, “Крижі”, “Палагна”.

Більш розгорнуто й переконливо процес морального падіння людини простежено в одній із найсильніших повістей Б. Харчука “Панкрац і Юдка” (у ній, за словами С. Гречанюка, “прямо-таки вибухнув” художній талант письменника). Тема твору – переслідування євреїв під час другої світової війни. Подієвим фактажем тут є зображення того, як населення маленького волинського містечка фашисти зігнали до гетто, молоді дівчата присилені працювати прислужницями німецьких солдат, старші насипають греблю для озера, що невдовзі стане їх могилою, найменших дітей відірвано від матерів і силоміць відправлено до фашистського “санаторію”. У спогадах головної героїні – єврейської дівчини Юдки – постають картини зганяння євреїв до “трудового табору”. Б. Харчук майстерно відтворює суспільну реакцію на цю подію – ширення чуток (“Місто стооке, стовухе і стоусте – всі все знають” [3, 124]), а згодом – пасивне підкорення євреїв своїй долі, без найменшої спроби опору – через тваринний страх смерті. Показова психологічна деталь: опирається фашистам лише божевільний син прибиральниці Милі, а вона єдина, хто втікає з “трудового табору” (уже нічого втрачати), – і за це її повішено разом із людьми, які дали їй притулок. Лейтмотивом у роздумах табірників лунає вислів “Життя – найдорожче”, і за найменшу надію залишитися живими євреї зраджують себе, безвільно віддаючись ворогові. Письменник майстерно зображує цю мовчазну згоду, позицію самозаспокоєння, гіпнотичне присипляння власної гідності, що панує в гетто, і це психологічно мотивує подальшу самозраду Юдки.

Єврейська дівчина опиняється перед спокусою: залишитися варити вечерю й ночувати в домі есесівця, який їй вподобав, чи наразитися на небезпеку через спротив. Б. Харчук, використовуючи оповідний прийом невластивої прямої мови, наголошує, що спочатку сама думка про покору Панкрацові огидна дівчині: “Життя – найдорожче, воно одне, але щоб вона тут залишилася й варила вечерю? Цього не буде! Ніколи цього не буде!” [3, 125]. Щоб увиразнити рішучий настрій Юдки, автор застосовує метафоричний образ: “...начеб не домивала підлогу, а розкидала цю свою думку по вітальні. Заповзала в кожний куток, протираєла там і ставила цю свою думку: нізащо!.. Юдка втерла цю свою думку в підлогу, собі під ноги, щоб твердо стояти на ній і надалі” [3, 125].

Майстерний психологічний аналіз аргументує поступове моральне самогубство спокушеної дівчини. Вперше її підштовхує до цього вчинку поліцай Войтек, колишній її знайомий з гімназійних часів: він погрожує, що за відмову залишитися в есесівця її батькам у гетто заподіють смерть. Миттєвий страх, що затопив душу Юдки, передано експресивною деталлю: героїня б'є Войтека по обличчю, вона знесилена, але рішуча й непоступлива. Письменник навіть підкреслює, що в дівчини з'явилася думка отруїти есесівця ("Я його нагодую – він у мене й виригає, той Панкрац" [3, 124]. Наступна спокуса – їжею: наказавши зварити вечерю, Панкрац дозволив їй подивитися на запаси харчів. Змучена голодом Юдка запевняє себе, що нічого не станеться, якщо вона погляне на продукти. Страх за батьків, голод поступово підштовхують дівчину до ганебного послуху, але поки що сама героїня цього не усвідомлює.

Повернувшись до табору, Юдка бачить, як дітей вивозять до "санаторію", але не розуміє ще справжнього сенсу цієї дії – вона для дівчини постає джерелом ілюзорних надій на краще ("Може, скоро й нам якась полегша прийде?.." [3, 127]). Наступне випробування – таборова їжа ("черпак бурди і гнилий листочок капусти"). Автор кількома деталями акцентує реакцію Юдчиної матері на цей нужденний обід: у неї "голодні очі, здавалося, ось-ось попадають у миску", жінка "принижено усміхається", побожно несе миску до бараку, ніби йде до храму на молитву – їжа править їй за ідола. Натомість батько здатний ще поділитися їжею з матір'ю. Так само по-різному ставляться до батьки і до доччиної розповіді про те, як вона вдарила поліцай і відмовилася залишитися готувати вечерю: батько вибухає гнівом ("Хай нас стріляють, хай вішають, але щоб торгувати своєю честю?.." [3, 129]. Мати ж одразу бачить у пропозиції Панкраца надію на порятунок, вмовляє дочку залишитися в есесівця, щоб вижити.

Разом із дочкою мати вигадує гарний привід, щоб Юдка повернулася до хати після перерви: ще не протерті мідні ручки на дверцятах плити. Ця психологічна деталь постає як малесенька "зачіпка", завдяки якій дівчина поступається принципами, притлумлює голос гідності й сумління. Б. Харчук послідовно зображує, як Юдка намагається забути про все за хатніми клопотами: завзято прибирає, чистить картоплю, миє посуд, ніби не згадуючи про справжню причину своєї присутності тут. Автор відзначає, що в такий спосіб дівчина ніби повертається до мирного часу, коли ця оселя належала її родині, коли перед нею не поставала ситуація морального вибору. Але можна також згадати і слова німецького філософа М. Ґайдегера, який стверджував, що буденність (*das Man*) паралізує в людині тугу, пов'язану зі смертю, це ніби втеча свідомості від знання про свою конечність.

Із цією мирною картиною різко контрастує сцена вбивства поліцаєм єврейської дівчини Майки. "Одивнене" мертве обличчя Майки, по якому повзають мухи, ніби пробуджує Юдку: вона знову відчуває гостре бажання вижити за будь-яку ціну.

Письменник наголошує на ще одній причині зради героїні: дівчина плакає певні ілюзії щодо свого "володаря" Панкраца. Юдка знає, що він "садист і вбивця", але, побачивши його в домашній обстановці, подумки розділяє його на "людину" й "есесівця". Як людина він їй не осоружний: привабливий, блакитноокий, чемний, навіть щедрий, турботливий, освічений. Дівчину бентежить музична гама, яку він награвав

на роялі, повернувшись із роботи вночі. Через це вона легко спокушається, стаючи його прислугою й коханкою, догоджаючи йому (під час спільної вечері кілька разів перепитує, чи смакує йому). У ній промовляє рабська психологія – страх перед сильним володарем, запобігання перед ним, викривлена відданість і вдячність ворогу за захист. Юдчину самооману Б. Харчук розкриває і завдяки такому психологічному засобу, як сон героїні, в якому з'являється символічний образ – “очі неба”, що дивляться на неї. З ними вона ототожнює блакитні очі Панкраца. Навіть зізнання есесівця, що “весь його зміст... в його формі” і що він насправді “без музичний” і тому навіть “покинув теологію й подався в солдати” [3, 156], не міняють ставлення Юдки до нього, не зупиняють її в цілковитому падінні.

Прозріння дівчини болюче й раптове: вона дізнається, що поки розважалася з Панкрацем, батьків, як і всіх євреїв з гетто, вбито і затоплено на дні ставка. Глибину морального падіння Юдка усвідомлює, коли приходить у покинуту церкву. Б. Харчук розкриває це через промовисту експресивну деталь – дівчина дивиться на образ Богоматері, але та ніби відвертає погляд від неї. Ця деталь створює своєрідну рамку в тексті, зливаючись із образом небесних очей, які переслідують дівчину уві сні. Очі – це символ людського сумління й гідності, праведного шляху, на якому Юдка не втрималася. Коли ж Божа мати відводить очі від Юдки – це символізує духовну смерть дівчини, її страшний гріх, втрату людської суті. Вкрита пилом, порожня козацька церква в лісі постає формою інобуття душі героїні – так само морально спустошеної. Подібний образ знаходимо в романі Олеса Гончара “Собор”: храм, перетворений на склад, – спрофанована святиня, що постає перед зором Єльки, – так само символізує падіння дівчини, але й водночас узагальнює духовну хворобу цілого українського народу, що не зміг вберегти й “собор душі”.

Подальші події у повісті показують зростання душевних мук Юдки, яку Панкрац заспокоює останнім аргументом: “Нещасним живим ліпше, ніж щасливим мертвим” [3, 161]. Від цієї фрази каталізується внутрішній монолог дівчини – монолог болючих питань без відповідей: “Навіщо я народилася людиною? ...Чому ж так дорого треба платити за те, щоб дивитися на небо? ...Кому я що завинила? Чиї гріхи мушу спокутувати?” [3, 161–162]. Автор “замикає” цей гіркий монолог інтер'єрною деталлю: дівчина бачить небо лише крізь малесеньке вікно, “як у тюрмі”. Це символізує крайню звуженість духовного простору героїні, мізерність її духу супроти небесної високості. Падіння дівчини довершується кількома сценами: Панкрац дарує їй старовинне намисто, забране в когось зі страчених, і застібає його Юдці на шиї (ніби собачий ошийник); згодом дівчина знаходить у принесених есесівцем валізах із одягом шовкове плаття і припасовує його до себе, милуючись своєю вродою; їде з Панкрацем на ставок і купається в ньому під тиском свого володаря, знаючи, що на дні – могила батьків. Закономірний фінал повісті: есесівець позбавляється Юдки, як непотрібної вже речі, яка до того ж і компрометує його, арійця. Показово, що розстріл дівчини відбувається перед дверима покинутої церкви – фізична смерть настає після духовної.

У повісті Б. Харчук глибоко розкрив проблему цінності людського життя і довів: навіть приниженням, плазуванням і заграванням із ворогом героїня не змогла вижити. Критика високо оцінила психологічну вправність прозаїка: “Те, що уявлялося їй

[Юдці. – І. С.] неможливим, сталося, але скільки півтонів і відтінків фіксує автор у тому переході від білого до чорного, скільки щаблів намагає в опусканні донизу його героїня, обдурюючи себе! Перед нами – вражаюча анатомія зради, причому марної, бо ж на зраді себе життя не вибудуєш. Кінець один, вибору нема, можна лише зберегти людську гідність” [2, 143]. На думку С. Гречанюка, “Юдчина зрада порівняно безвинна – вона не рятується за рахунок інших, ті, інші, навіть підштовхують її... Отож не бракує обставин, які можна б назвати пом’якшуючими, але письменник залишається непоступливим в обстоюванні найвищих моральних цінностей” [2, 143].

Отже, автор прямо не засуджує героїню, його позиція – насамперед розуміння втраченої людської душі. Письменник-психолог розкриває складну діалектику почуттів, які призводять людину до втрати честі й гідності, людської суті. Як гуманіст, автор відчуває скорботу за знищеною війною молодістю, за дівочтвом, яке не встигло розквітнути і вже втоптане в бруд. За висловом С. Гречанюка, “повість криком кричить проти людиноненависницької суті фашизму, що трутизненням чадом випікає в людині людське” [2, 143]. Прозаїк не акцентує національну проблематику свого твору, не вважаючи, очевидно, пристосуванство і догідництво ворогові, пасивність і безвілля рисами саме семітської нації. Повість сприймається скоріше як притча – її зміст набуває універсальності, адже життєвим матеріалом для історії самозради міг би послужити й інший матеріал (плазування перед більшовицькою владою, духовне запроданство українців – як, наприклад, у повісті Б. Антоненка-Давидовича “Смерть”). Відтворена ситуація легко проектується на історію українства в Радянській імперії, і, на наш погляд, лише певна залежність письменника від соцреалістичних стереотипів, а скоріше навіть – внутрішній цензор – завадили цьому талановитому прозаїкові художньо осмислити такий матеріал.

Література

1. Агеева В. Нові виміри воєнної прози / В. Агеева // Діалектика художнього пошуку : літературно-критичний процес 60–80-х років / [авт. кол. : В. Агеева та ін.]. – К. : Факт, 1989. – 319 с.
2. Гречанюк С. “Звичайні” люди Б. Харчука / С. Гречанюк // До слова чесного, живого : [літературно-критичні статті]. – К. : Рад. письменник, 1987. – С. 150–189.
3. Харчук Б. Невловиме літо : [повісті] / Б. Харчук. – К. : Рад. письменник, 1981. – 343 с.

Анотація

Стаття присвячена проблемі зрадництва, а саме її психологічному аспекту в повісті Б. Харчука “Панкрац і Юдка”. Розв’язання даної проблеми зумовило використання письменником певних засобів психологічного аналізу: внутрішні монологи, психологічні деталі, психофізіологічний паралелізм, невласне пряма мова тощо.

Ключові слова: психологія зради, онтологічний стан, антилюдяна сутність війни, моральне самогубство, цінність життя, притча.

Аннотация

Статья посвящена проблеме предательства, а именно её психологическому аспекту в повести Б. Харчука “Панкрац и Юдка”. Решение данной проблемы обусловило использование писателем определенных средств психологического анализа: внутренние монологи, психологические детали, психофизиологический параллелизм, несобственно прямая речь.

Ключевые слова: психология предательства, онтологическое состояние, античеловеческая сущность войны, моральное самоубийство, ценность жизни, притча.

Summary

The article deals with problem of betrayal, specifically its psychological aspect, the novel of B. Kharchuk "Pankratz and Yudka". The solution to this problem has caused writer use of certain funds of psychological analysis: internal monologues, psychological details, psychophysiological parallelism improperly direct speech.

Keywords: psychology of betrayal, ontological condition, anti-human nature of war, moral suicide, the value of life, the parable.